

BİBLİYOGRAFYA :

Ebû Hâmid Efdalüddin Ahmed el-Kirmânî, *Târîh-i Efdâl yâ Bedâ'i'u'l-izmân fi vekâyî'i Kirmân* (nşr. Mehdi Beyânî), Tahran 1326 hş.; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, VIII, 247, 279; *Ahûbârü'd-devleti's-Selcûkiyye*, s. 55, 56-58; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, IX, 645; X, 6, 41, 76-79, 115, 128, 224, 281, 519-521; Bûndârî, *Zübde'tü'n-Nuṣṣa*, s. 16, 31, 47, 48, 49; a.e. (Burslan), s. 13, 30, 46, 48, 49, 50; Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân* (nşr. Ali Sevim), Ankara 1968, bk. İndeks; Reşidüddin Fazlullâh-ı Hemedânî, *Câmi'u't-tevârih* (nşr. Ahmed Ateş), Ankara 1960, II/5, s. 20, 43, 44, 45; Müstevfî, *Târîh-i Güzide* (Nevâî), s. 429, 432, 434; Gaffârî, *Cihân'ârâ* (nşr. Müctebâ Mînovî), Tahran 1343 hş., s. 117-119; Muhammed b. İbrâhîm, *Târîh-i Selcûkiyyân-ı Kirmân* (nşr. M. Th. Houstma), Leiden 1886; Ahmed Ali Hân-i Vezîrî, *Târîh-i Kirmân* (nşr. M. İbrâhîm Bâstânî-yi Pârîzî), Tahran 1340 hş./1961; Osman Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, Ankara 1965, tür.yer.; *CHIr.*, V, tür.yer.; Faruk Sümer, *Oğuzlar (Türkmenler) Tarihleri, Boy Teşkilâtı, Destanları*, İstanbul 1980, s. 123-124; Erdoğan Merçil, *Kirman Selçukluları*, Ankara 1989; Abdülkerim Özyayın, "Kavurd Bey", *DİA*, XXV, 72-73.

FARUK SÜMER

B) Sosyoekonomik ve Kültürel Hayat.

Kirman Selçukluları'nın hüküm sürdüğü Kirman'da sosyal yapı Türkler'den oluşan askerî sınıf (ehl-i seyf), sivil devlet erkânı (ehl-i kalem, hâcegân) ve genellikle Tazik (Tazik) adıyla anılan yerli halktan meydana geliyordu. Kirman Selçukluları, bölgede kendilerinden önce bozulan iktisadî ve ticarî hayatı canlandırmak amacıyla gerekli tedbirleri almış, Melik Kavurd Bey ülkeye hâkim olur olmaz fiyatları sabit tutmak ve üretimi arttırmak için çalışmalar başlatmış, bastırıldığı paranın ayarını korumaya dikkat göstermiş, ölümünden sonra da parası değerini kaybetmemiştir. Selçuklu melikleri, Horasan ve Orta Asya'dan Basra körfezi sahillerine kadar ulaşan ticaret yollarında kervansaraylar inşa ettirmiştir. Kavurd Bey'in Kirman'dan geçerek Sistan, Hindistan ve Fars bölgesinden giden transit ticareti teşvik ettiği görülmektedir.

Selçuklular'ın idaresi döneminde başşehir Berdesîr başta olmak üzere Kirman bölgesi refah içindeydi. Kirman'ın önemli yerleşim yerlerinden biri olan Cîruft verimli topraklara sahipti. Rûdbâr vadisindeki geniş otlaklarda hayvan sürüleri yetiştirilirdi. Cîruft aynı zamanda Horasan ve Sistan için önemli bir ticaret merkeziydi. Derfârid kasabasında üretilen çeşitli meyveler, hurma ve şeker kamışı Cîruft'tan ihraç ediliyordu. Derfârid'in kuzeybatısındaki dağlarda gümüş ve diğer maden yatakları vardı. Kirman'ın önemli bir ticaret merkezi de Hindistan, Habeşistan, Mısır, Uman, Bah-

reyn'den gelen ticaret gemilerinin uğrak yeri olan Basra körfezindeki Tiz Limanı idi. Tiz'den misk, amber, çivit, kırmızı boya ağacı, baharat, köleler, değerli kumaş ve eşyalar ihraç ediliyordu. Hürmüz Limanı, Irak'tan gelen kafilelerin ve tüccarların uğradıkları bir ticaret merkeziydi. Ziraî ürünler, hurma, kimyon ve çivit buradan ihraç edilmekteydi. Büyük bir ticaret merkezi olan Bem'de dokunan pamuklu kumaşlar, keçi kılından meşhur şallar ve sarık için ince kumaşlar civar ülkelere gönderiliyordu. Kaynaklarda Bem'de üretilen kumaşların hükümdarlar tarafından çok beğenildiği ve hazinelerde saklandığı kaydedilmektedir. Nermâsîr, Uman ile ticaret yapan Horasanlı tüccarların yaşadığı verimli topraklara sahip, meyve ve ipeğiyle meşhur bir şehir ve Sistan'dan Mekke'ye giden hac yolu üzerinde bulunduğundan Hindistan ticaretinin önemli bir pazar yeriydi. Zerend ve Sircân da iktisadî ve ticarî açıdan önemli şehirlerdi. Selçuklular devrinde Kirman'daki şehirler surlar dışına taşmış, şehirlerin dış mahallelerinde büyük ticaret ve yerleşim merkezleri oluşmuştur. Melik Muhammed Şah Berdesîr, Cîruft ve Bem şehirlerinin dış mahallerinde yeni binalar yaptırarak bu şehirleri geliştirmiştir. Özellikle Cîruft'un dışındaki Kûmadin birçok ülkeden gelen değerli malların depolandığı büyük bir alışveriş merkezi haline gelmiştir. Ancak Oğuzlar'ın Kirman'a gelişi ve 1180 yılında yaşanan büyük kıtlık Kirman'ı ekonomik bakımdan zayıflatmış ve fakirleştirmiştir.

Kirman Selçukluların dönemindeki dinî hayat hakkında bilgi veren Efdalüddîn-i Kirmânî, Kirman halkının Sünnî-Hanefî olduğunu, ayrıca bölgede Şâfiîler'in de bulunduğunu söyler. Melik Sultan Şah ve I. Turan Şah devirlerinde Bâtînî propagandası başlamış, Melik İrânşâh'ın Bâtîniliği benimsemesiyle Bâtînîler Kirman'da kuvvetli bir destek bulmuştur. Sünnî ulemânın fetvası ve halkın ayaklanmasıyla Melik İrânşâh öldürülmüş (1101), böylece Bâtîniğin Kirman'da yayılması önlenmiştir.

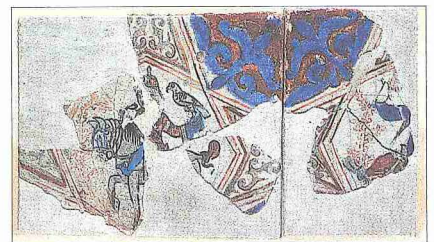
Selçuklu melikleri edip ve şairleri himaye etmiştir. Tarihçi ve şair Efdalüddîn-i Kirmânî sarayda nedimlik yanında devletin çeşitli kademelerinde görev yapmıştır. Ezrakî-i Herevî kasidelerinde şehzade Togan Şah b. Alparslan ve Mirân Şah b. Kavurd'u methetmiştir. Vezir Mükerrrem b. Alâ'yı öven birçok şair vardır. Bunlar arasında Abdülmelik Burhânî ve oğlu Muizzî, İbrâhîm b. Osman el-Gazzî, Şiblûddeve Ebû'l-Heycâ, Mücîrî, Kıvâmî, Abbâsî, Şihâbî sayılabilir. Şairlerden Mübarekşah, Atabeg Ay-

beg Dirâz'ı, İbnü'l-Hebbâriyye, Melik İrânşâh ile Vezir Mükerrrem b. Alâ'yı öven kasideler yazmıştır. Melik I. Arslan Şah ile Vezir Mücîrûddeve Ebû'l-Muzaffer Hüseyin için kasideler yazan diğer bir şair Muhtârî'dir. Melik I. Arslan Şah'ı öven şairlerden biri de Abdülvâsî-i Cebelî'dir.

Kirman Selçuklu melikleri ilim ve kültür seviyesinin yükselmesi için çaba göstermiştir. Melik I. Arslan Şah'ın ilme ve âlimlere gösterdiği ilgi sebebiyle esnaf ve zanaatkarların çocuklarını fakih olmaları için medreselere gönderdikleri bilinmektedir. I. Arslan Şah'ın oğlu Melik Muhammed Şah ilm-i nücûma meraklıydı. Halk onu devrin Batlamyus'u saymaktaydı. Onun döneminde halkın öğrenmeye ve ilme merakının arttığı, hükümdarın öğrenimi teşvik edici ödüller koyduğu, ayrıca bir kütüphane yaptırarak 5000 kitap vakfettiği belirtilmektedir. Melik Kavurd Bey, Kirman'ı ele geçirdikten sonra bölgede sûfler için daha müsait bir ortam oluşturmuş, I. Turan Şah, Berdesîr'de hankah ve ribât yaptırarak vakıflar tahsis etmiştir. Vezir Nâsihud-din Ebû'l-Berekât'ın bir ara siyasetten uzaklaşıp tasavvuf hırkası giyerek inzivaya çekildiği kaydedilmektedir. Ünlü sûfî Evhadüddîn-i Kirmânî, Selçuklular devrinde Kirman'da doğmuş ve burada tahsil görmüştür.

Kirman Selçukluları ilk hükümdarları Kavurd Bey'den itibaren imar faaliyetleriyle yakından ilgilenmişler, derbendler, miller (yol boyunca mesafeleri gösteren işaretler), minare adı verilen yol işaretleri, kervansaray, han ve havuzlar inşa ettirmişlerdir. Kavurd Bey çeşitli yerlerde su kuyuları açtırmış, Tiz Limanı'nı tamir ettirmiştir. Melik I. Turan Şah, Berdesîr'de kendisi için bir saray ve köşk, ayrıca bir cuma mescidi, medrese, hankah, bîmârîstan ve hamamdan oluşan bir külliye yaptırarak bunlara vakıflar tahsis etmiştir. I. Melik Arslan Şah, Kirman'ın çeşitli şehirlerinde medrese ve

XII. yüzyıla ait figürlü Selçuklu çinisinin parçaları (İstanbul Arkeoloji Müzeleri, Çinili Köşk, Envanter nr. 41/1448, 1489)

ribât gibi birçok eser yaptırmıştır. Hanımı Zeytûn Hatun, Berdesir'de bir medrese (Medrese-i Derb-i Mâhân) ve ribât (Ribât-ı Yazdiyân) inşa ettirmiş, bunlara vakıflar ayırmıştır. I. Muhammed Şah Berdesir, Bem ve Cîruft'ta medrese, bîmâristan ve mescidler yaptırmıştır. Tuğrul Şah başta Belucistan olmak üzere birçok yerde hayır eserleri kurmuştur. Ayrıca Atabeg Bozkuş ile Müeyyedüddin Reyhân'ın da han-kah, ribât, minare, saray, bîmâristan ve medreseler yaptırdığı ve bunlar için vakıflar tahsis ettiği bilinmektedir. Kirman'da minare tarzında bir ekol olduğu, tuğla ve çini işçiliğinin üstün kalitesiyle dikkat çektiği belirtilmektedir.

BİBLİYOGRAFYA :

Nizâmî-i Arûzî, *Çehâr Maqâle* (nşr. Muhammed Muñî), Tahran 1333 hş., s. 32-33, 66, 76-77, 127-128, 198, 217; Ebû Hâmid Efdalüddin Ahmed el-Kirmânî, *İkdu'l-'ulâ li-mevkıfî'l-'a'lâ* (nşr. Ali Muhammed Nâîñî), Tahran 1311 hş., s. 8-9, 14, 27, 52, 69-75, 77, 88, 94; a.m.f., *Târîh-i Efşâl yâ Bedâ't'u'l-'ezmân fî vekâyî'i Kirmân* (nşr. Mehdi Beyânî), Tahran 1326 hş., s. 4-5, 10-11, 14-18, 22, 27-29, 41, 44, 51-52, 61, 69, 71, 74, 86, 95, 102; Nâsîrüddin Münşî-i Kirmânî, *Simtu'l-'ulâ li'l-hazretî'l-'ulyâ* (nşr. Abbas İkbâl), Tahran 1328, s. 18; Müstevfî, *Târîh-i Güzide* (Nevâî), s. 472; Muhammed b. İbrâhîm, *Târîh-i Kirmân, Selcûkiyân ve Guz der Kirmân* (nşr. Bâstânî-yi Pârîzî), Tahran 1343 hş., s. 4, 11, 13, 17-21, 24-25, 27, 34, 38-39, 42, 52, 62, 66, 77-78, 89, 100, 103, 108, 113-114, 118, 124, 131, 146-147; G. le Strange, *The Lands of Eastern Caliphate*, Cambridge 1930, s. 313-316; Abbas İkbâl, *Ve-zâret der 'Ahd-i Selâtin-i Büzûrg-i Selcûki* (nşr. M. Takî Dânişpejûh), Tahran 1338 hş., s. 76-77, 87-91, 200; M. İbrâhîm Bâstânî-yi Pârîzî, *Vâdi-yi Heftvâd: Bahşî der Târîh-i İctimâ'î ve Âşâr-ı Târîhî-yi Kirmân*, Tahran 2535 şş., I, 44, 217-218, 221, 228, 305-306, 313; Erdoğan Merçil, *Kirmân Selçukluları*, Ankara 1989, s. 145-147, 184-185, 192-200, 210-218; J. Aubin, "La ruine de Sirâf et les routes du golfe persique aux XIe et XIIe siècles", *Cahiers de civilisation médiévale*, II/3, Poitiers 1959, s. 300-301; J. H. Kramers, "Kirman", *IA*, VI, 817-818; C. E. Bosworth, "Saldjûkîds", *IE*² (İng.), VIII, 945-946, 956-957.

ERDOĞAN MERÇİL

III. ANADOLU SELÇUKLULARI (1075-1308)

A) Tarih. Kaynaklarda Selâcika-ı Rûm (Selcûkiyân-ı Rûm) adıyla geçen Anadolu Selçukluları için günümüzde Türkiye Selçukluları ifadesi de kullanılmaktadır. Malazgirt zaferinden sonra üç dört yıl içinde Anadolu'nun büyük bir kısmı fethedildi. Bu fetihlerde en önemli rolü Selçuklular'dan Arslan Yabgu'nun torunu Kutalmış'ın oğlu Süleyman Şah oynadı. Süleyman Şah zorlu bir mücadelenin ardından İznik'i başşehir yaparak Anadolu Selçuklu Devleti'ni kurdu (1075-1080). Süleyman Şah, Bizans'ın

içine düştüğü siyasî buhrandan faydalanarak devletin sınırlarını İstanbul Boğazı'na kadar genişletti. Bizans kaynaklarında Selçuklu hükümdarının Boğaziçi kıyılarında gümrük daireleri kurdurarak gemilerden vergi aldığı bildirilir. 1081 yılında Süleyman Şah ile Bizans İmparatoru Aleksios Komnenos barış antlaşması imzaladılar. Buna göre iki devlet arasında İzmit-İstanbul arasındaki Drakon çayı sınır kabul edilecekti. Türkmen beylerinden Saltuk Bey Erzurum-Bayburt bölgesi, Mengüçük Gazi Kemah Erzincan yöresi, Dânişmend Gazi Sivas-Tokat-Amasya yöreleri, Kara Tegin Çankırı-Sinop, Çubuk, Harput yöresi, Buldacı Elbistan yöresi, Çavuldur Elbistan-Bayburt, Tanrıbermiş Efes yöresini ele geçirerek Anadolu'nun fethinde önemli rol oynadılar. Anadolu'da başarılı fetih hareketlerinde bulunan ünlü kumandan Artuk Bey, Sultan Melikşah tarafından geri çağırıldı. Malazgirt Savaşı'nın hemen ardından Orta Anadolu'da fetih hareketlerinde bulunan beylerden biri de Tutak'tır.

Malazgirt zaferinden sonra batıda Ege ve Marmara denizlerine kadar giden Türkmen oymakları ilk yıllarda şehirlerin civarında yaşıyordu. Fetih hareketlerinin başlamasıyla birlikte Türkistan ile Anadolu arasında bir göç kanalı kuruldu. Bu göçler bazan çok güçlü geliyor, bazan azalıyor, bazan da kesiliyordu. Anadolu'nun Giresun-Sivas-Maraş ve İskenderun çizgisinin batısındaki büyük kısmında nüfus çok azdı, şehirlerin çoğu kasaba ve köylerden farksızdı. Nüfus azlığı yüzünden devletler tarafından tehcir hareketleri uygulanıyordu. Meselâ Selçuklular, Bizans idaresinde bulunan Batı Anadolu'ya akın yaptıklarında Rum ailelerini Selçuk ülkesine göç ettiriyor, bu ailelere geniş araziler, çiftçilik araçları veriyor ve beş yıl vergiden muaf tutuyordu. Bazan da Selçuklular'ın din ve milliyet farkı gözetmeden bütün tebaasına eşit muamele ettiğini öğrenen Bizans idaresindeki Rumlar kendiliklerinden göç ederek Selçuklu idaresine giriyordu. Dânişmendliler ile Artuklular savaşırken birbirlerinin topraklarındaki hristiyanları kendi ülkelerine göç ettirip sahipsiz topraklara yerleştiriyordu. Yerli hristiyan halk doğu ve güneydoğuda Ermeniler, Orta ve Batı Anadolu'da Rumlar'dan oluşuyordu. Güneydoğu Anadolu'da çok sayıda Süryânî yaşıyordu. Orta Anadolu'nun doğu kesiminde Çukurova'nın kuzeyindeki dağlık bölgelerde Ermeniler vardı. Ermeniler, buralara Doğu Anadolu'daki beyliklerinin varlığına Bizans tarafından son verilmesi üzerine gelmişlerdi.

1082'de sultan unvanını alan I. Süleyman Şah aynı yıl Çukurova'ya bir sefer düzenleyerek Tarsus, Adana, Aynizerbâ, Misis şehir ve kalelerini fethetti (1082-1083). Antakya halkının şehri kendisine teslim edeceği haberi üzerine Ebû'l-Kâsım Bey'i İznik'te vekil bırakıp oğulları Kılıcarslan ve Dâvud ile birlikte Antakya'ya gitti ve şehri kolayca ele geçirdi (477/1084). Musul-Halep Ukaylî Hükümdarı Şerefüddeve Müslim b. Kureys, Süleyman Şah'tan vergi isteyince aralarında savaş çıktı. Müslim yenildi ve hayatını kaybetti (478/1085). Süleyman Şah, Halep'i kuşattığı sırada Suriye Selçuklu Hükümdarı Tutuş bölgeye intikal etti. İki Selçuklu hükümdarı Halep'e yakın bir yerde Aynüseylem'de karşılaştı. Emîr Çubuk'un askerleriyle birlikte Tutuş tarafına geçmesi ve Tutuş'un ordusuna kumanda eden Artuk Bey'in ustaca manevraları sonucunda Süleyman Şah'ın ordusu bozguna uğradı (18 Safer 479 / 4 Haziran 1086). Bir rivayete göre muharebe esnasında ölen, diğer bir rivayete göre ise intihar eden Süleyman Şah Halep Mezarlığı'nda defnedildi. Tutuş amcasının oğlunun hanımını, iki oğlunu, vezirini Antakya'ya gönderdi. Bunlar Anadolu'ya dönmedikleri için bir süre sonra bölgeye gelen Sultan Melikşah tarafından İsfahan'a götürüldü. Süleyman Şah, Anadolu fâtihî ve Anadolu Selçuklu Devleti'nin kurucusu olarak takdire lâyık bir hükümdardır.

Melikşah, 485 (1092) yılında Urfa Valisi Bozan'ı kalabalık bir ordunun başında Anadolu'ya gönderdi. Bozan İznik'i kuşattıysa da alamadı, buna karşılık Bizans'tan dönmekte olan Ebû'l-Kâsım'ı ele geçirip öldürdü. Melikşah'ın aynı yıl ölümü üzerine oğlu Berkıyaruk, Süleyman Şah'ın oğulları Kılıcarslan ve Dâvud'u serbest bıraktı. Kılıcarslan, Yâvegiyye Türkmenleri'nden kalabalık bir topluluğu yanına alarak İznik'e döndü ve 485 yılı sonlarında (1092 sonları 1093 başları) şehri Ebû'l-Kâsım'ın kardeşi Ebû'l-Gâzî'den teslim aldı. Kendisi gelmeden önce barışı bozmuş olan Bizanslılar'la mücadeleyi sürdüren Kılıcarslan daha sonra İmparator Aleksios Komnenos ile barış yaptı. Bu arada, çağdaş Bizans tarihçisi Anna Komnena'nın verdiği bilgiye göre imparatorun sözlerine kanarak kayınpederi ve İzmir Beyi Çaka'yı bir ziyafet esnasında öldürttü (488/1095 [?]).

I. Kılıcarslan, keşiş Pierre l'Ermite'in idaresinde köylüler, maceracılar ve haydutlardan oluşan Haçlılar'ın hemen hemen tamamını imha ettikten sonra (1 Zilkade 489 / 21 Ekim 1096) Dânişmendliler'in de göz diktiği Malatya'yı ele geçirmek için or-